

Д. В. Миколенко

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В БОЛГАРІЇ ЗА ЧАСІВ ПРЕМ'ЄРСТВА СТЕФАНА СТАМБОЛОВА (1887–1894)

Середина 80-х років XIX століття ознаменувалася бурхливими подіями в Болгарії. Приєднання до Князівства Східної Румелії (1885), війна з Сербією (1885), переворот та відсторонення від влади князя Александра Батенберга (1886), контрпереворот і розрив дипломатичних відносин з Росією (1886 р.), «русофільський» бунт в Русе (1887) – все це спричинило перегрупування політичних сил в країні. Впливова на початку болгарської незалежності Консервативна партія фактично припинила свою діяльність; ліберали ж утворили кілька угруповань, які згодом трансформувалися у конкурентів. З обранням Фердинанда Сакс-Кобург-Готського князем Болгарії (7 липня 1887 р.) та створенням уряду на чолі зі Стефаном Стамболовим (20 серпня 1887 р.) остаточно оформилася й опозиція новій владі. Її представляли соціалісти, «помірковані» ліберали на чолі з Д. Цанковим, прибічники П. Каравелова, південноболгарські «з'єдністи», прихильники політики В. Радославова, а також дехто з колишніх консерваторів (К. Стоїлов, Г. Начович та інші).

Діяльність опозиції в Болгарії за часів прем'єрства С. Стамболова практично не представлена в історіографії СРСР та НРБ – дослідники головну увагу приділяли соціалістам. Недостатньо висвітлена тема і в роботах сучасних українських та російських авторів. Існують лише побіжні згадування про неї у загальній літературі та працях, присвячених іншій тематиці¹. Сучасні ж болгарські історики розглянули різні аспекти окресленої нами теми², але й на сьогодні відсутні узагальнюючі роботи, де б комплексно аналізувалося місце опозиції у політичній системі країни 1887–1894 років її ідеологічні засади та критика заходів уряду.

Наприкінці XIX ст. статус опозиції в Болгарії не визначався окремим законом, проте основні конституційні права і свободи (слова, зборів тощо) давали їй можливість виконувати свою головну функцію – контролювати роботу влади. Натомість голова уряду С. Стамболов, не скасовуючи Тирновської конституції, вдавався до переслідування політичних опонентів. Протягом 1887–1890 років влада методично вела боротьбу проти будь-яких проявів критики та незадоволення з боку опозиції. Як наслідок, протягом 1891–1892 років у Болгарії встановився авторитарний режим прем'єр-міністра. У цей період спочатку «цанковісти», потім південноболгарські «з'єдністи» повністю припинили свою діяльність. Згодом така ж доля спіткала і «каравелістів». «Радаславовісти» ж, втративши можливість видавати газету «Народні права», поводитися надзвичайно стримано. І тільки 1893 року опозиція в Болгарії відновила свою активність. Неформальним її лідером став князь Фердинанд, який намагався зміцнити своє положення в державі, відсторонивши на другий план прем'єра С. Стамболова. Нову об'єднану легальну опозицію уособлювали керівники Ліберального клубу – доктор В. Радославов, Д. Тончев, а також колишні прибічники голови уряду – доктор Г. Странскі, Г. Начович та інші. Саме тоді розпочинається видавництво критично налаштованих до влади газет – «Свободно слово», «Черно море», «Прогрес».

Таким чином, упродовж правління уряду С. Стамболова опозиція в Болгарії була розпорошеною. Кожне з угруповань мало власну програму щодо подальшого розвитку

країни та по-різному уявляло тактику боротьби. Лише 1893 року опоненти влади змогли створити коаліцію. Проте повноцінної, критично налаштованої до уряду партії до середини 1890-х років не існувало. Метою даної статті є аналіз діяльності опозиційних угруповань в Болгарії під час прем'єрства С. Стамболова. Завданнями – розгляд їхніх програм та критичних зауважень на адресу уряду; порівняння ідеологічних засад і методів боротьби за владу «радославівців», «цанковівців», «каравелівців», «з'єднівців» та окремих постатей тогочасного болгарського політикуму, а також представлення нової диференціації опозиції згідно з її ставленням до влади.

В епоху правління С. Стамболова «каравелісти» – прямі нащадки старої Ліберальної партії, створеної на зорі болгарської незалежності, відстоювали необхідність тісного співробітництва з Росією. Вони вважали за необхідне відновити дипломатичні відносини з Санкт-Петербургом. П. Каравелов вважав, що орієнтація на Австро-Угорщину є «неможливою з причини невирішеного македонського питання»³. Відень, на думку політика, був не зацікавлений у приєднанні Македонії до Болгарії; Росія ж, навпаки, прагнула зміцнення болгарської держави, отже, могла стати вигідним партнером. Така політична позиція визначала ставлення П. Каравелова до князя й уряду С. Стамболова. «Каравелісти» неодноразово звинувачували прем'єра у проавстрійській орієнтації й застерігали, що обрання Фердинанда на болгарський престол зруйнує добрі стосунки Софії з зовнішнім світом: «Кожна країна, яка підписала Берлінський трактат, визнала Кобурга незаконним князем та припинила будь-які дипломатичні відносини з його урядом»⁴.

Враховуючи жорсткі умови політичного режиму в країні, болгарський дослідник Д. Саздов вважає, що дії П. Каравелова були позбавлені кон'юнктурних міркувань і диктувалися тверезою оцінкою політичного майбутнього країни. Для цього політика саме національні інтереси мали визначати зовнішньополітичну орієнтацію, а не навпаки. Так, 1885 року, перебуваючи на посаді голови Ради міністрів, П. Каравелов зважився на загострення стосунків з Російською імперією, сприяючи приєднанню Східної Румелії до Князівства.

Проте зовнішню політику С. Стамболова не варто однозначно оцінювати як проавстрійську. В умовах негативного ставлення до нової болгарської влади з боку практично всіх великих держав прем'єр-міністр перебував у пошуку опори на міжнародній арені, а Відень виявився чи не першим, хто пішов на зближення. Критика уряду і князя за відверті загравання з Австро-Угорщиною давала можливість «каравелістам» заручитися підтримкою більшості населення країни, адже болгарам продовжували симпатизувати Росії. При цьому досвідчений політик П. Каравелов чудово розумів, що Санкт-Петербург на той час був зацікавлений у збереженні статус-кво на Балканах і не збирався сприяти вирішенню македонського питання на користь Софії. Отже, позиція «каравелівців» не була позбавлена популярності. Їхній лідер брав активну участь у боротьбі за владу, тому не втрачав жодної можливості для критики уряду.

У серпні 1887 року в країні розпочалася підготовка до парламентських виборів, яка проходила в умовах поліцейського терору. Влада уважно спостерігала за лідерами опозиції та найактивнішими провінційними осередками нелояльних до неї політичних сил. С. Стамболов особисто давав суворі настанови окружним управителям і околіїним начальникам: «Треба наглядати за різними агітаторами, а під час виборів ні за яких обставин не слід втручатися»⁵.

У вересні група агентів уряду, організована відомими «стамболовістами» Д. Петковим і З. Стояновим, здійснила напад на помешкання лідера «каравелівців» та на типографію К. Кушлева, де планувалося видавництво газети «Тирновська конституція». П. Каравелов змушений був відмовитися від наміру відновити її випуск напередодні виборів, тому не зміг вдало провести передвиборчу кампанію.

Влада доклала чимало зусиль для того, щоб кандидати від опозиції не пройшли до V Звичайних народних зборів та місцевих окружних і міських рад, вдаючись до різного роду фальсифікацій на користь проурядових політиків. На знак протесту в деяких околицях 90 % виборців відмовилися голосувати. У такій ситуації «каравелісти» досягли незначного успіху лише у кількох містах, де вони діяли в коаліції з іншими політичними силами. За результатами голосування 27 вересня 1887 року членами парламенту стали лише три кандидати від угруповання П. Каравелова – Ц. Цанков, І. Червенков, Ц. Добрев, які представляли місто Габрово. Проте ці депутати не вдавалися до суперечок з урядом, підтримуючи всі заходи «стамболовістів» у парламенті⁶.

Зазнавши поразки, П. Каравелов та його прибічники продовжили опозиційну діяльність. Вони розпочали використовувати нові форми боротьби проти режиму. Так, 5 листопада 1887 року П. Славейков у відкритому листі виступив зі звинуваченнями на адресу князя у порушенні ним статей Тирновської конституції, заявивши, що голова держави править на свій розсуд та не зважає на гарантовані Основним законом демократичні свободи. Реакція на звернення не забарилася. Вже 29 грудня набув чинності новий закон про пресу, що передбачав санкції проти тих, хто своїми публікаціями «порушував зовнішню і внутрішню безпеку держави та особисту безпеку князя»⁷. Але це тільки підштовхнуло «каравелістів» до рішучих дій. 22 лютого 1888 року ними було надруковано перший номер відновленої газети «Тирновска конституція», головним редактором якої став син П. Славейкова Іван.

У номері від 25 березня П. Каравелов представив своє бачення відносин Болгарії з Росією: «Добрі, щирі й дружні стосунки, основані на довірі та взаємних інтересах»⁸. Він висунув ідею про необхідність скликання чергових Великих народних зборів, котрі «виженуть Фердинанда з країни» і таким чином знову зблизять Софію й Санкт-Петербург. Така позиція лідера «каравелістів» стимулювалася декларацією російського уряду, де болгарський князь розглядався як узурпатор, а політика кабінету С. Стамболова називалася відверто проавстрійською.

У «Тирновській конституції» жорстко критикувалися всі прояви режиму «стамболовістів». На шпальтах газети постійно з'являлися звинувачення кабінету міністрів у порушенні громадянських прав і свобод; викривалися популізм і тенденційність публікацій провладної «Свободи»; розглядалися питання, які відверто дискредитували політику уряду. Друкований орган «каравелістів» звертав увагу громадськості на прорахунки С. Стамболова у спробах вирішити македонське питання: його безсилля під час лобювання вигідного Болгарії у стратегічному відношенні проекту будівництва залізничної колії Ніш – Скоп'є та безуспішні намагання включити до складу Екзархату всі македонські вілаєти Османської імперії. Тоді ж «Тирновска конституція» публікує серію сатиричних фейлетонів С. Каравелової – дружини лідера угруповання, у яких викривалися недоліки стамболовістського правління.

У Тирновському окрузі з «каравелістами» співпрацював Т. Кітанчев. Як народний представник V Звичайних народних зборів, він не втрачав жодної можливості для критики уряду, відстоюючи конституційні принципи. Не схвалював Т. Кітанчев і зовнішньополітичний курс «стамболовістів»: «Для нас краще бути у дружніх стосунках з Росією, ніж у недружніх. Необхідно постійно шукати шляхи подолання сьогоднішніх непорозумінь...»⁹.

На початку 1888 року Т. Кітанчев вів публічну дискусію з кметом міста Велико Тирново – впливовим «стамболовістом» П. Славковим. Прибічник П. Каравелова доводив, що заходи уряду щодо обмеження свободи думки у гімназіях необхідно скасувати, а вчителів, які зазнали репресій, виправдати. Пізніше Т. Кітанчев остаточно перейшов до лав «каравелістів», ставши одним із найпопулярніших і найяскравіших опозиційних діячів.

Кабінет С. Стамболова не жалкував коштів і сил у боротьбі проти ідейних натхненників опозиції. Влада ще на початковій стадії намагалася покласти край полеміці, що виникала на сторінках преси та могла спричинити протистояння у суспільстві. Взимку 1888 року у проурядовій газеті «Свобода» були оприлюднені статті, у яких «каравелістів» зображали у негативному ракурсі. «П. Каравелову слід займатися не видавництвом газет, а тягати кайдани у Чорній мечеті»¹⁰, – пише З. Стоянов. Проти головного редактора опозиційного часопису розпочинаються безперервні судові процеси, на видавництво накладаються чисельні штрафи. І. Славейкова звинувачували в «розповсюдженні неправдивої інформації про відносини між С. Стамболовим і німецьким канцлером Отто фон Бісмарком» та «образі міністра народної освіти Г. Живкова»¹¹. У квітні журналіста було засуджено до п'яти місяців ув'язнення.

Згодом «каравелісти» призначили нового головного редактора – А. Георгієва і продовжили боротьбу. Але вже після публікації першого номера газети під його керівництвом журналісту інкримінували «наклеп на начальника Панагюрської околії та образу Князя і міністрів»¹². Тоді ж на типографію К. Кушлева було здійснено черговий напад. У липні 1888 року «ліберали-каравелісти» припинили видавництво своєї газети. Але П. Славейков не змирився з таким рішенням, опублікувавши 15 грудня перший і останній номер нової газети «Правда», де було представлено гостру сатиру на діючий режим. Слова пісні «Становище» та інші матеріали, надруковані в ньому, читачі запам'ятали надовго.

Влітку 1888 р. у Софії «каравелісти» разом з опозиційно налаштованою інтелігенцією столиці та представниками інших політичних угруповань організували «Товариство з розповсюдження корисних знань серед народу і розвитку у нього смаку», яке згодом започаткувало видавництво газети «Бібліотека «Святий Климент» (1888–1891). Серед членів товариства було чимало відомих постатей – П. Каравелов, Д. Моллов, І. Гешов, С. Костов, Д. Мішев, А. Константінов, Т. Влайков, С. Михайловскі, П. Славейков, К. Велічков.

«Бібліотека «Святий Климент» на своїх сторінках публікувала у перекладі твори російських письменників, популяризувала твори молодих болгарських авторів, у завуальованій формі критикувала режим. Наприклад, в одному з номерів видання було надруковано відомий виступ В. Гюго у французькому парламенті 1850 року, де він говорить про свободу слова та її велике значення у прогресивному суспільстві»¹³.

Отже, після припинення видавництва газети «Гирновска конституція» столичні «каравелісти» суттєво зменшили тиск на владу, зосередившись на просвітницькій діяльності. Доволі інертно поводити себе і провінційні осередки. Здебільшого вони діяли стихійно, подекуди співпрацювали з іншими угрупованнями, при цьому часто-густо не узгоджували свої заходи й ініціативи з центральним керівництвом політичної сили. Передвиборча кампанія 1890 р. завершилася для прихильників П. Каравелова невдачею – за її результатами жоден із них не отримав депутатського мандату до VI Звичайних народних зборів»¹⁴.

Активність напередодні виборів спостерігалася лише у деяких місцях. Наприклад, у Відині Н. Цанов, Г. Добрінов, А. Філіпов, І. Георгов, М. Златанов разом з соціалістами Д. Благоєва проводили антиурядову пропаганду»¹⁵. Враховуючи реалії жорсткого авторитарного режиму та всілякі утиски з боку влади, Н. Цанов зі своїми прибічниками обрали специфічну тактику – «таємну агітацію» серед неможливих верств суспільства. Подібні заходи мали неабиякий успіх – опозицію підтримала значна частина населення. Тільки за допомогою фальсифікацій владі вдалося позбавити Н. Цанова і Г. Добрінова депутатських мандатів. У місті Лом «каравелісти» А. Ангелов і К. Арсенієв зуміли об'єднати чимало представників інтелігенції. Помешкання А. Ангелова перетворилося на опозиційний клуб, що займався агітацією проти режиму та збиранням коштів для видавництва «Бібліотеки «Св. Климента»»¹⁶.

15 березня 1891 року неподалік від будинку П. Каравелова було вбито міністра фінансів Х. Белчева. Поліції так і не вдалося знайти безпосередніх виконавців злочину. Це

стало зручним приводом для С. Стамболова розпочати нову хвилю репресій проти своїх політичних опонентів. До кола підозрюваних потрапив сам П. Каравелов, його соратники К. Арсенієв, Т. Кітанчев, Т. Георгієв, Г. Бенковські, І. Гергієв та представники інших опозиційних угруповань. Влітку 1892 року розпочався судовий процес у справі про «змову з метою скоєння вбивства Його Царської Величності Князя і прем'єр-міністра Стамболова та вбивство міністра Белчева». Всього на лаві підсудних опинилося вісімнадцять осіб. Відомий юрист і політик К. Стоїлов, незважаючи на особисті прохання Є. Каравелової представляти інтереси її чоловіка у суді, відмовився стати адвокатом підозрюваного, остерегаючись репресій. Замість нього було призначено недосвідченого А. Константінова¹⁷.

Всупереч відсутності обґрунтованих доказів, спеціально призначений військово-польовий суд виніс смертні вироки «русофілам» С. Міларову, К. Попову, Т. Георгієву, А. Карагюлеву. П. Каравелова було засуджено до п'яти років позбавлення волі, Т. Кітанчева та І. Гергієва – до трьох. Усіх їх звинуватили в участі у спробі змінити існуючий державний лад.

Інших відомих «каравелістів» – К. Арсенієва, С. Арсенієва, М. Обретенова було відправлено у заслання до міста Лом під жорсткий поліцейський нагляд. Столицю залишила і Є. Каравелова, яка аж до падіння режиму С. Стамболова мешкала у місті Русе. На цьому переслідування «каравелістів» не припинилися. Так, у Варні без об'єктивних на те причин було заарештовано П. Кірякова, І. Мітева, Х. Трипкова. Лише в кінці 1892 року їх звільнили з-під варті, знявши всі звинувачення.

Таким чином, діяльність «каравелістів» була зведена нанівець. Не відродилася вона навіть у 1893 році, коли було створено «об'єднану опозицію». І тільки після відставки уряду «стамболовістів» 1894 року прибічники П. Каравелова відновили свою діяльність.

Репресій та переслідувань з боку влади зазнали і проросійськи налаштовані консерватори, хоча вони й утримувалися на той час від активної політичної боротьби. Прикладом може служити побиття Т. Бурмова прибічниками С. Стамболова на пловдивському вокзалі¹⁸. Інший консерватор – Т. Ікономов, побоюючись переслідувань, змушений був перебратися до міста Шумен, де 1892 року покінчив життя самогубством за дивних обставин. В. Друмева (Климента Тирновського) 1893 року ізолювали у Петропавлівському, а згодом у Гложенському монастирі.

Ще одне опозиційне угруповання, яке виділилося у самостійну політичну силу в 1884 році, представляли прихильники Д. Цанкова, більша частина яких після контрперевороту 1886 року та відсторонення з посади прем'єра їхнього лідера змушена була залишити Болгарію. Сам Д. Цанков перебрався до Санкт-Петербурга, А. Людсканов – до Стамбула. Інші – М. Балабанов, Д. Моллов, М. Сарафов – залишились у Болгарії, проте утримувалися від активної політичної діяльності. За кордоном «цанковісти» підтримували тісні контакти з проросійськи налаштованими офіцерами – майором П. Груєвим, капітанами А. Бендерьовим, Р. Дімітрієвим та іншими учасниками контрперевороту і бунту в місті Русе 1887 року, котрі також перебували в еміграції. Відповідальною за розрив дипломатичних відносин з Росією лідери угруповання вважали нову владу в Болгарії, не визнаючи князя Фердинанда легітимним головою держави.

На батьківщині «цанковісти» через постійну загрозу репресій не мали змоги повноцінно проводити агітаційну роботу, публікувати свої газети та організувати масштабні акції. Проте завдяки раніш здобутому власному авторитету, за результатами виборів до V Звичайних народних зборів шестеро з них отримали депутатські мандати – В. Ніколчев, Я. Геров, Т. Мішевські (балотувалися від Бялої Слатіни), Д. Вилчев (від Горної Оряховиці), Т. Тоторов (від Оряхово), Ф. Симидов (від Рахово). Проте ці депутати не позиціонували себе як опозиція і невдовзі «загубилися» у парламенті серед домінуючої більшості «стамболовістів». Чимало авторитетних прибічників на місцях дуже швидко змінили своє політичне забарвлення. Так, напередодні виборів до VI Звичайних народних

зборів торговець С. Іванов, представник Горної Митрополії, перейшов до лав «стамболовістів». За результатами виборів 1890 року жодного «цанковіста» не було обрано до парламенту. У VII Звичайних народних зборах «цанковістів» представляли лише двоє депутатів – Д. Спісаревські, який балотувався від Добрича, та Л. Дуков – від Провадії¹⁹.

Перебуваючи за кордоном, «цанковісти» намагалися вплинути на думку європейської громадськості, критикуючи політику «стамболовістів». Д. Цанков та його прибічники гостро засуджували зовнішньополітичний курс уряду (на їхню думку – антиросійський), а також підтримували небажання Санкт-Петербурга бачити на чолі держави Фердинанда. Не маючи можливості легально повернутися до влади, «цанковісти» розпочали підготовку терористичних акцій проти Фердинанда, С. Стамболова та деяких інших урядовців. Мотивом для цього стала необхідність усунення від влади в Болгарії людей, які заважають зближенню з Росією. Це підтверджують записи С. Міларова – одного із фігурантів справи про «змову з метою скоєння вбивства Його Царської Величності Князя і прем'єр-міністра Стамболова та вбивство міністра Белчева», де прямо вказувалося, що Д. Цанков особисто давав завдання своїм прихильникам знищити прем'єра і князя²⁰. Проте політичні вбивства міністра Х. Белчева (1891) і болгарського дипломатичного агента у Стамбулі доктора Г. Вилковича (1892) не налагодили стосунки Софії з Санкт-Петербургом та не розв'язали протиріччя між «русофілами» і «русофобами». Більш того, терор викликав хвилю репресій проти опозиції в країні, негативно вплинув на взаємовідносини Болгарії з Османською імперією та ускладнив контакти з іноземними дипломатичними представниками у Стамбулі. «Вбивство Вилковича, – пише начальник стенографічного бюро Народних зборів Х. Попконстантинов, – справило надзвичайно негативне враження на всю громадськість. Немає жодних сумнівів, що вбивство є політичним, адже всі достатньо обізнані про погані стосунки між Вилковичем і росіянами...»²¹

Засуджував Д. Цанков також і зближення уряду С. Стамболова з Болгарським екзархатом. Вирішення національного питання він пов'язував з політикою Росії – країною, яка, на його думку, була зацікавлена у посиленні Болгарії і послабленні Туреччини. Д. Цанков вважав недієвими підтримку урядом С. Стамболова спроб Екзархату зберегти й розвинути болгарську національну свідомість серед населення області та намагання знайти компроміс з Портою.

Отже, вирішення македонського питання «цанковісти» ставили у залежність від бажання Санкт-Петербурга; та й взагалі під час правління уряду С. Стамболова це угруповання перетворилося на знаряддя російської політики. При цьому «цанковісти» разом з «каравелістами» і «стамболовістами» включилися у загальну боротьбу за збереження болгарського національного характеру Македонії і Фракії й виступили проти зазіхань на ці землі Сербії та Греції. Після того, як наприкінці 1889 року у додатках до «Русско-славянського календаря» з'явилася теза, що на території Македонії «проживає особливий слов'янський народець»²², за ініціативою Д. Цанкова та сприяння професора Харківського університету М. Дринова було розроблено, а згодом опубліковано у газеті «Славянские известия» «Заяву болгарських емігрантів», де наводилися аргументи на користь домінування в області болгарського етносу.

Разом з відомими вченими, письменниками і політичними діячами Російської імперії «цанковісти» взяли участь в організації та проведенні зборів Петербурзького слов'янського благодійного товариства. На засіданні, що розпочалося 22 січня 1890 року, розглядалося питання про етнографічні, географічні та історичні кордони Македонії. «Цанковісти» послідовно відстоювали тезу про болгарський національний характер західної частини області. Вони відкидали всі проекти поділу Македонії та вкрай негативно ставилися до сербських зазіхань на цю територію²³.

Перебуваючи в еміграції, капітан А. Бендерьов розробив свою концепцію вирішення національного питання на Балканах, запропонувавши проект створення федерації під скіпетром правлячої у Сербії королівської династії. Згідно з ним, князем Болгарії мав бути обраний спадкоємець сербського престолу Александр Обренович, а до його повноліття країною повинна управляти регентська рада. Планувалося також підписати митний союз з Сербією та воєнну конвенцію з Росією, розробити спільний основний закон, включити Македонію до складу федерації як рівноправного члена.

Проект А. Бендерьова знайшов підтримку у професора М. Дринова і Д. Цанкова та започаткував ідею південнослов'янської федерації під покровительством Російської імперії. Таке вирішення національного питання на Балканах, запропоноване «цанковістами», стало альтернативою зовнішній політиці уряду С. Стамболова. Проте ці плани мали обмежені можливості для реалізації, адже, перебуваючи за кордоном та в політичній ізоляції, угруповання було позбавлене можливостей широкої популяризації своїх проєктів серед населення Болгарії²⁴.

На відміну від «каравелістів» і «цанковістів», угруповання, котре очолював В. Радославов, визнавало Фердинанда Сакс-Кобург-Готського головою держави. Діяльність цієї політичної сили, створеної за часів прем'єрства її лідера у липні 1886 року, зводилася до критики політики уряду та намагання підтримувати будь-які ініціативи князя, від якого вони розраховували за сприятливих обставин отримати владу. «Радославовісти» намагалися позбутись прізвиська «русофоби», наданого їм іншими опозиційними силами, та декларували необхідність розвитку добрих відносин з усіма великими державами. З 1893 року вони почали виступати за відновлення дипломатичних відносин з Росією, розірваних у листопаді 1886 року.

Саме прибічники В. Радославова склали основну конкуренцію проурядовій партії під час трьох передвиборчих кампаній²⁵. 1887 року їм вдалося делегувати до V Звичайних народних зборів 39 своїх представників, 1890 року – 7 депутатів (VI ЗНЗ), 1893 року – 8 (VII ЗНЗ). Кожного разу вони створювали другу за чисельністю фракцію, проте не чинили серйозного спротиву проурядовим депутатам у прийнятті ними необхідних для виконавчої влади законів²⁶.

На шпальтах газети «Народні права» «стамболовістів» критикували за їхні методи управління державою та звертали увагу громадськості на велику кількість порушення конституції під час обрання депутатів парламенту: «Останні вибори [додаткові 1888 р.] провели жандарми, переодягнені у селян»²⁷. Цей факт яскраво змальовує тогочасні «демократичні» процеси в країні. «Уряду необхідно більше уваги зосереджувати на економічному становищі держави, адже країна виснажена»²⁸, – підкреслювали «Народні права», натякаючи на те, що влада лише розводить демагогію та намагається дискредитувати своїх політичних опонентів.

«Радославовісти», як і уряд С. Стамболова, виступали за об'єднання держави в рамках «Сан-Стефанської» Болгарії. На їхню думку, національне питання треба вирішувати шляхом воєнних дій, але спочатку необхідно використати всі мирні дипломатичні заходи у розрахунок на сприяння великих держав, що підписали Берлінський трактат. Та все ж деякі заходи уряду «радославовісти» не схвалювали. Так, наприклад, вони досить критично поставились до співпраці болгарської влади і Екзархату у 1888 році, охарактеризувавши її, як «сльози бездіяльності», що негативно позначились на становищі населення Македонії і Фракії. Опозиціонери звинувачували «стамболовістів» у непослідовній політиці стосовно вирішення національного питання та у свідомому загостренні відносин з Туреччиною, хоча раніше виступали проти лояльної політики щодо Порти. Причину цього «радославовісти» вбачали у «поганому впливі» Австро-Угорщини на країну. На їхню думку, влада своїми діями нерозумно провокувала війну з Туреччиною, хоча насправді уряд С. Стамболова був далекий від планів щодо збройного конфлікту будь з ким²⁹.

Лідери угруповання навмисно акцентували увагу громадськості на протиріччях між Софією і Віднем стосовно долі Македонії. Вони неодноразово вдавалися до демагогії, то вказуючи на незадоволення Австро-Угорщини, то засуджуючи твердий курс С. Стамболова на збереження національного болгарського характеру області. Ними підкреслювалося, що саме Відень підігриває амбіції Белграда в Македонії. Крім того, «радославовісти» були незадоволені австро-угорською монополією на постачання зброї болгарській армії, зазначаючи, що економічне просування Габсбурзької імперії на Балкани і Схід може зашкодити реалізації національних інтересів³⁰.

Зовсім інакше відреагували «радославовісти» на проведену урядом 1890 року чергову дипломатичну акцію щодо вирішення національного питання. Направлена Туреччині нота була схвалена громадськістю й опозицією. Змінилося і ставлення угруповання до Османської імперії. Гострий, цинічний тон їхньої газети по відношенню до Стамбулу змінився на більш стриманий, схожий на урядовий. Подібна позиція «радославовістів» пояснюється близькістю поглядів зі «стамболовістами» щодо македонської проблеми³¹.

Ліберали-«радославовісти» називали безпідставними зазіхання Греції і Сербії на Македонію. «Народні права» часто коментували зухвалі, на їхню думку, висловлювання відомих політиків цих країн, у яких відображалися претензії на територію області, та намагалися їх спростувати. Проте, коли уряд С. Стамболова спробував домовитися з Атеною і Белградом про спільні дії проти Туреччини, «радославовісти» підтримали такі заходи уряду, не сприймаючи це як передумову розподілу Македонії. Водночас лідери угруповання відкидали ідею французького публіциста Еміля де Левеле про створення балканської конфедерації на базі сербсько-болгарського зближення.

Отже, «радославовісти» були прихильниками безкомпромісної політики у національному питанні, що обумовлювалась амбіціями князя Фердинанда, кардинально не відрізняючись від «стамболовіської». Вони досить тверезо оцінювали міжнародну ситуацію на Балканах наприкінці XIX століття. «Тяжка доля у народів Балканського півострова, – пишуть «Народні права», – знаходячись між двома могутніми державами [Австро-Угорщиною і Росією] з протилежними інтересами і цілями, вони приречені підтримувати то одну, то іншу сторону, наражаючись на небезпеку втратити державну незалежність»³².

1891 року у зв'язку з посиленням авторитарного режиму в країні «радославовісти» змушені були на два роки призупинити видавництво газети «Народні права» і свою опозиційну діяльність. Лише 1893 року вони разом з колишніми консерваторами Г. Начовичем (дипломат, міністр фінансів уряду С. Стамболова, з 1892 року в опозиції) і К. Стоїловим (попередній прем'єр, адвокат, з 1888 року в опозиції), а також «з'єдністами» І. Гешовим і В. Велчевим створили об'єднану опозицію й започаткували видавництво газети «Свободно слово». Ця коаліція розраховувала на те, що голова держави своїм указом звільнить С. Стамболова з посади прем'єра: «Князь не може бути байдужим до боротьби уряду і опозиції. Він своєю рукою має покласти край внутрішній тиранії. Нагородою йому за це стане народна любов»³³.

Час від часу об'єднана опозиція звинувачувала прем'єра у порушенні конституції: «У державі відсутня свобода слова, а Стамболов стверджує про свою вірність букві основного закону. У нас існує стаття 79, проте уряд проводить обшук приміщення Ліберального клубу»³⁴. «Сьогодні нами продовжують керувати «по-султанськи»»³⁵, – зазначають журналісти «Свободно слово». Економічна політика «стамболовістів» також зазнавала критики: «Сьогодні уряд бере кредити для будівництва залізничних колій, доріг і портів. При цьому приймає дефіцитний бюджет і, таким чином, змушує наступну Раду міністрів дбати про нові кредити»³⁶. Що ж стосується зовнішньої політики, то, на думку опозиції, добрі відносини Болгарії і Туреччини, встановлені під час прем'єрства С. Стамболова, були заслугою вже покійного на той час Г. Вилковича, а не прем'єра, який «не доклав до цього жодних зусиль»³⁷.

Згодом на шпальтах «Свободно слово» уряд було звинувачено у зраді народних інтересів, підлабузництві по відношенню до Порти і великих держав. Негативної оцінки дістали дипломатичні акції влади, спрямовані на збереження болгарських шкіл у Македонії: «У султана необхідно шукати не милості, а просто вимагати встановлення природного порядку й рівних умов для болгарських, турецьких шкіл, як і для сербських та грецьких»³⁸.

Слід зазначити, що де-факто уряд відстоював саме цей принцип, але опозиція відмовлялася визнавати подібні реалії. Крім того, газета «Свободно слово» неодноразово зазначала: «Стамбул зневажливо ставиться до нашої влади»³⁹, що не відповідало дійсності. Коли кабінет міністрів С. Стамболова організував по всій країні мітинги на знак вдячності султану за його дозвіл відкривати болгарськомовні школи у Македонії, об'єднана опозиція провела масову контракцію, у резолюції якої підкреслювалися видатні досягнення князя і екзарха у вирішенні національної проблеми. Політика ж С. Стамболова засуджувалася, висувалася вимога його відставки.

Водночас з вищевказаними публікаціями газета «Свободно слово» друкувала й статті іншого характеру, у яких оточення прем'єра звинувачували у «австрофільстві» і «туркофільстві». Альтернативу такій політиці опозиційні журналісти вбачали в орієнтації на Англію. На їхню думку, саме Лондон міг виступити гарантом вирішення проблеми національного об'єднання Болгарії⁴⁰.

Отже, опозиційна коаліція безсистемно критикувала уряд, що свідчить про неоднорідність її складу, ідейні розбіжності лідерів та значну долю популізму, притаманну агітаційним гаслам.

1893 року свою діяльність активізували південноболгарські «з'єднати», які до цього перебували у політичній ізоляції, зазнавши репресій ще 1887 року. Один з їхніх лідерів – В. Велчев – у Пловдиві розпочинає видавати газету «Прогрес». Як і представники об'єднаної опозиції, угруповання звертало особливу увагу на недоліки економічної політики уряду: «Сьогоднішній режим, встановлений 1886 р., це режим проїдання, а не режим економії»⁴¹.

На сторінках видання чимало місця відводилося висвітленню перебігу антиурядових виступів, кількість яких значно зросла протягом 1893–1894 років. Так, у номері від 24 квітня 1894 року журналісти дають схвальну оцінку резолюції мітингу у місті Пештера. У цьому документі засуджувався зовнішньополітичний курс С. Стамболова, висловлювалася вдячність турецькому султану і Екзархії. Загалом стиль і зміст публікацій газети «Прогрес» свідчить про те, що «з'єднати» повністю підтримували ідеали опозиційної коаліції.

Принципово іншу опозиційну силу під час прем'єрства С. Стамболова представляли соціалісти, які 2 серпня 1891 року на таємному Бузлуджанському конгресі неподалік від Габрово створили Болгарську соціал-демократичну партію (БСДП). Час і місце для зборів були обрані не випадково, адже паралельно у тих місцях відбувалося вшанування пам'яті загиблих борців за незалежність країни – загону Хаджі Димитра. Тому група з 20 осіб не викликала підозри з боку влади і могла вільно проводити свої засідання. На зборах було прийнято програму, яка ґрунтувалася на ідеології марксизму й проголошувала головну мету партії – здійснення «соціалістичної революції» в Болгарії, і статут, що закріпив децентралізовану структуру організації та порядок членства в ній. Також соціал-демократи обрали керівний орган – Загальну раду і ухвалили рішення про створення газети. Наприкінці 1891 року було опубліковано книгу лідера партії Д. Благоева «Що таке соціалізм і чи є він на нашій землі?», а наступного року брошуру «Соціалізм і завдання болгарського робітничого класу». З 1 листопада 1892 року у місті Велико Тирново почала виходити газета «Работник» – політичний рупор партії. Її редакторами стали Д. Благоев і Н. Габровські⁴².

У серпні 1892 року на Пловдивському конгресі соціал-демократів утворилося угруповання реформістів, яке згодом реорганізувалося у Болгарський соціал-демократичний союз («союзисти»). Його лідери – Я. Сакизов, С. Балабанов, К. Раковський,

С. Мутафов, К. Бозвелієв та інші, на противагу засновникам БСДП («партистам»), вважали передчасним створення робітничої партії у Болгарії через відсутність в країні широкої електоральної бази і виступали за глибокі соціальні перетворення демократичним шляхом. Ця політична сила видавала газету «Другар», на сторінках якої вела полеміку з «Работнік» щодо стратегії, тактики і засобів подальшої боротьби⁴³.

Під час прем'єрства С. Стамболова «партистів» і «союзистів» слід розглядати як маргінальні політичні сили. Вони не користувалися широкою підтримкою населення, тому до 1894 року їм не вдалося делегувати в Народні збори жодного свого представника. Крім того, 1893 року було заарештовано, а згодом відправлено у заслання до міста Бяла Слатина лідера БСДП Д. Благоєва. Залишившись без свого ідейного натхненника та перебуваючи в умовах постійної загрози репресій, соціал-демократи практично припинили агітацію. Лише після відставки уряду С. Стамболова вони активізували свою діяльність. 1894 року «союзисти» і «партисти» об'єдналися в єдину політичну силу – Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (БРСДП).

Таким чином, під час правління уряду С. Стамболова у Болгарії опозиція була представлена кількома політичними угрупованнями, які мали свої погляди щодо внутрішньої і зовнішньої державної політики. У подальшому «радославовісти», «каравелісти», «цанковісти», а також «народняки», котрі сформувалися на базі об'єднаної опозиції, разом зі «стамболовістами» утворили багатопартійну систему, що існувала у більш-менш незмінному вигляді аж до завершення Першої світової війни. Саме в останні роки правління уряду С. Стамболова, коли на політичну арену вийшла опозиційна коаліція, виробився специфічний стиль поведінки опонентів влади: жорстка критика політичних сил, що беруть участь у формуванні уряду, тоді як Фердинанд залишався недоторканим для критики. У цьому протистоянні голова держави найчастіше стояв осторонь, точніше над ним. Подібна ситуація надала князю можливість після відставки С. Стамболова 1894 року встановити новий режим, де головна роль належала саме йому. «Каравелісти» і «цанковісти», які протягом 1887–1894 років не визнавали Фердинанда головою держави, згодом також змирилися з подібними правилами гри.

Підбиваючи підсумки, зауважимо що представлена в історіографії диференціація опозиційних політичних сил (легальні – «радославовісти», нелегальні – усі інші угруповання і партії), виглядає недосконалою. «Статус» нелегальних опозиціонерів мали окремі політики, а не угруповання. Більш того, належність «каравелістів» до «нелегальної опозиції» в перші роки правління уряду С. Стамболова є сумнівною, адже до 1891 року вони мали можливість публікувати свою газету, агітувати проти режиму. Видання газети «Тирновска конституція» було зупинено внаслідок фінансових проблем, а не заборони. У період з 1891 по 1893 рік у результаті посилення законодавства «легальні» «радославовісти» вже не могли друкувати і розповсюджувати «Народні права», а їхній «статус» відтепер не відрізнявся від статусу «каравелістів» або «з'єдністів».

Доцільніше, на наш погляд, диференціювати опозиційні сили за принципом їхнього ставлення до режиму – від непримиримо налаштованих до поміркованих. Так, найрадикальнішими противниками уряду були соціалісти, які шляхом революції прагнули не тільки змінити владу, а й суспільний лад, проте їм бракувало потуги. «Цанковісти» також були категоричними супротивниками уряду і князя. При цьому їхні керівники намагалися відсторонити С. Стамболова і Фердинанда від управління країною за допомогою перевороту. «Каравелісти» теж не визнавали легітимність перших осіб держави, проте, на відміну від «цанковістів», вони не застосовували радикальних засобів для усунення їх з посад. Хоча південноболгарські «з'єдністи» були послідовними «русофілами», це не завадило їм стати партнерами по коаліції з більш лояльними «радославовістами». Поміркованими опозиціонерами можна назвати прибічників В. Радославова

та колишніх консерваторів К. Стойлова і Г. Начовича, які визнавали князя законним правителем Болгарії, підтримували деякі заходи влади, але вважали за необхідне змістити С. Стамболова з посади прем'єра.

¹ *Чорній, В.* Політична криза 1886–1887 рр. Режим Стефана Стамболова. – В: *Чорній, В.* Історія Болгарії. Львів, ПАІС, 2007, 205–210; *Гришина, Р.* Модернізація по-болгарски: диктує матриця (кінець ХІХ – середина ХХ віка). – *Славянознавство*, 2004, № 3, 33–46.; *Григораши, І.* Росія і становлення болгарської державності. – *Міжнародна життя*, 2004, № 6, с. 132–138.

² *Саздов, Д.* Многопартійна політична система і монархічний інститут в Болгарія (1879–1918). С., Наука і мистецтво, 1993. 258 с; *Николова, В.* Політичні партії в Болгарія (1885–1918): общі риси і специфіка. – В: *Проблеми на новата і най-новата політична історія на Болгарія*. С., Вітал, 1991, 12–39.

³ *Саздов, Д.* Либералите-каравелисти през Стамболовия режим. – *Вікове*, 1986, № 2, с. 35.

⁴ Търновска конституція, 30 авг. 1888.

⁵ Цит. за: *Саздов, Д.* Либералите-каравелисти..., с. 35.

⁶ Там само, с. 38.

⁷ Там само.

⁸ Търновска конституція, 25 март 1888.

⁹ Цит. за: *Саздов, Д.* Либералите-каравелисти..., с. 35.

¹⁰ Свобода, 13 ян. 1888.

¹¹ *Саздов, Д.* Либералите-каравелисти. . . , с. 36.

¹² Там само.

¹³ Там само с. 40.

¹⁴ *Палангурски, М.* Избори по стамболовисти (1887–1894). В. Търново, УИ «Св. св. Кирил и Методий», 2008, 97–101.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Саздов, Д.* Либералите-каравелисти. . . , с. 39.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Данев, Ст.* Мемоари. Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. С., УИ «Св. Климент Охридски», 1992, 78–79.

¹⁹ *Палангурски, М.* Вказ. праця, 97–101.

²⁰ *Ангелова, Н.* Идеите на опозицията (1887–1894) по националния въпрос. – *Історія*, 1995, № 6, с. 38.

²¹ Цит. за: Там само.

²² *Саздов, Д.* Либералите-каравелисти. . . , с. 38.

²³ *Ангелова, Н.* Вказ. праця, с. 34.

²⁴ Там само.

²⁵ *Палангурски, М.* Вказ. праця, с. 176.

²⁶ Там само.

²⁷ Народни права, 23 март 1888.

²⁸ Там само, 24 февр.

²⁹ *Ангелова, Н.* Вказ. праця, с. 39.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, с. 40.

³² Народни права, 5 март 1889.

³³ Свободно слово, 11 ян. 1894.

³⁴ Там само, 6 февр. 1893.

³⁵ Там само, 26 февр. 1894.

³⁶ Там само, 8 февр. 1894.

³⁷ Там само, 11 юли, 1893.

³⁸ Там само, 24 апр. 1894.

³⁹ Там само, 28 апр. 1894.

⁴⁰ *Ангелова, Н.* Вказ. праця, с. 38.

⁴¹ Прогрес, 27 ноември 1893.

⁴² Българската социалдемократія от 1883 г. до днес. – <http://www.bgsd.org/page.php?5>

⁴³ Там само.